

חברה

השירות הלאומי כהליך התפתחותי-פסיכולוגי

ד"ר ראובן גל

חינוך

כלכלה

מדע
וטכנולוגיה

סביבה
ואנרגיה

תכנון
ארוך טווח

תעשייה
וחדשנות

תשתיות
פיזיות

בריאות

הון
אנושי

השכלה
גבוהה

ינואר
2018

אודות מוסד שמואל נאמן

מוסד שמואל נאמן הוקם בטכניון בשנת 1978 ביוזמת מר שמואל (ס) נאמן והוא פועל להטמעת חזונו לקידומה המדעי-טכנולוגי, כלכלי וחברתי של מדינת ישראל.

מוסד שמואל נאמן הוא מכון מחקר המתמקד בהתווית מדיניות לאומית בנושאי מדע וטכנולוגיה, תעשייה, חינוך והשכלה גבוהה, תשתיות פיסיות, סביבה ואנרגיה ובנושאים נוספים בעלי חשיבות לחוסנה הלאומי של ישראל בהם המוסד תורם תרומה ייחודית. במוסד מבוצעים מחקרי מדיניות וסקירות, שמסקנותיהם והמלצותיהם משמשים את מקבלי ההחלטות במשק על רבדיו השונים. מחקרי המדיניות נעשים בידי צוותים נבחרים מהאקדמיה, מהטכניון ומוסדות אחרים ומהתעשייה. לצוותים נבחרים האנשים המתאימים, בעלי כישורים והישגים מוכרים במקצועם. במקרים רבים העבודה נעשית תוך שיתוף פעולה עם משרדים ממשלתיים ובמקרים אחרים היוזמה באה ממוסד שמואל נאמן וללא שיתוף ישיר של משרד ממשלתי. בנושאי התוויית מדיניות לאומית שעניינה מדע, טכנולוגיה והשכלה גבוהה נחשב מוסד שמואל נאמן כמוסד למחקרי מדיניות המוביל בישראל.

עד כה ביצע מוסד שמואל נאמן מאות מחקרי מדיניות וסקירות המשמשים מקבלי החלטות ואנשי מקצוע במשק ובממשל. סקירת הפרויקטים השונים שבוצעו במוסד מוצגת באתר האינטרנט של המוסד. בנוסף מסייע מוסד שמואל נאמן בפרויקטים לאומיים דוגמת המאגדים של משרד התמ"ס - מגנט בתחומים: ננוטכנולוגיות, תקשורת, אופטיקה, רפואה, כימיה, אנרגיה, איכות סביבה ופרויקטים אחרים בעלי חשיבות חברתית לאומית. מוסד שמואל נאמן מארגן גם ימי עיון מקיפים בתחומי העניין אותם הוא מוביל.

יו"ר מוסד שמואל נאמן הוא פרופ' זאב תדמור וכמנכ"ל מכהן פרופ' משה סידי.

כתובת המוסד: מוסד שמואל נאמן, קרית הטכניון, חיפה 32000

טלפון: 04-8292329, פקס: 04-8231889

כתובת דוא"ל: info@neaman.org.il

כתובת אתר האינטרנט: www.neaman.org.il

השירות הלאומי כהליך התפתחותי-פסיכולוגי

ד"ר ראובן גל

עמית מחקר בכיר

מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון

050-6205295 ; reuvgal@sni.technion.ac.il

ינואר 2018

ד"ר ראובן גל הינו בוגר האוניברסיטה העברית ובעל תואר דוקטור (Ph.D) בפסיכולוגיה, מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, ארה"ב. בין שאר תפקידיו בעבר שירת כפסיכולוג ראשי וראש ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות) של צה"ל; הקים ועמד בראש 'מכון כרמל למחקרים חברתיים'; כיהן כסגן ראש המל"ל (המועצה לביטחון לאומי), לנושאי פנים, חברה ותשתיות; וכן הקים וניהל את מנהלת השירות האזרחי-לאומי במשרד ראש הממשלה. הוא גם המייסד והיו"ר של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל. בין ספריו: *A Portrait of the Israeli Soldier* (1985); *המלחמה השביעית* (1990); *Handbook of Military Psychology* (1991); *ובין הכיפה לכומתה* (2012).

אין לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך ציטוט של קטעים קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור.
הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחבר/ים ואינן משקפות בהכרח את דעת מוסד שמואל נאמן.

תקציר

המאמר עוסק בהשפעות הפסיכולוגיות והחברתיות של תקופת השירות במסגרות שירות לאומי על התפתחותם והתבגרותם של המתנדבים. הצבענו על כך שהיבטים שונים המתוארים בתיאוריות הפסיכולוגיות המובילות בתחום ההתפתחותי (אריקסון, מסלאו, אַרְנֶט, בנדוֹרָה ואחדים) – באים לידי ביטוי, אחד לאחד, במהלך תקופת השירות הלאומי. כך למשל, שתיים מה'תקופות הקריטיות' ("Critical Periods") המופיעות במודל ההתפתחותי של אריק אריקסון – תקופת ההתבגרות ותקופת הבגרות המוקדמת – משתקפות היטב באיפיוני תקופת השירות הלאומי. תקופה זו, מסתבר, גם עונה על כמה מהצרכים החשובים עליהם הצביע אברהם מאסלו, במיוחד הצרכים הפסיכו-חברתיים. כמה מהמחקרים שסקרנו מצביעים על כך ש'שלב השיגור' בו נמצאים מתנדבי השירות הלאומי פותח בפניהם את ההזדמנות לפתח מוקד שליטה פנימי ותחושת מסוגלות עצמית, כמו גם לטפח כישורי מנהיגות, עצמאות, אחריות ומודעות למחויבות אזרחית. בנוסף, פעילות התנדבותית במסגרת השירות הלאומי עשויה לפתח התנהגות פרו-חברתית.

באמצעות מחקרים מבוססי-נתונים, מישראל וממדינות מערביות אחרות, מצביע המאמר על כך שמסגרות השירות הלאומי ממלאות תפקיד חשוב של 'סוכני חיברות', אולי שלב החיברות (סוציאליזציה) האחרון בין סוף הנעורים לתחילת החיים הבוגרים. בגלל איפיוניהם הפרו-חברתיים ופרו-קהילתיים של מסגרות אלו, הם יוצרים תנאים אופטימאליים להתפתחותם הפוטנציאלית של 'אזרחים טובים' ("Good Citizens") – מחוייבים ובעלי מודעות אזרחית, פעילים בקהילה ובחברה, אנשים המגלים אחריות לסביבתם ואמפתיה לצרכי הזולת.

מילות מפתח: חיברות (סוציאליזציה), שלבי התפתחות, 'תקופות קריטיות', התנדבות, התנהגות פרו-חברתית.

השירות הלאומי כתהליך התפתחותי-פסיכולוגי

ראובן גל

מקומו ומעמדו של השירות הלאומי – או בשמו העדכני, השירות הלאומי-אזרחי¹ – התרחב והתבסס במידה ניכרת בעשור האחרון. תרמו לכך הן ההצלחות לאורך שנים של אלפי בנות שירות לאומי דתיות שהמירו את חובת השירות הצבאי בשירות התנדבותי בקהילה; הן העניין הגובר בשירות שכזה מצד (ולכיוון) ציבור המיעוטים בישראל (שברובו פטור משירות צבאי); והן הצורך הגובר והולך לפתור את נושא הפטור משירות של אלפי צעירים חרדים על בסיס ההסדר ההיסטורי של 'תורתו אומנותו'. ואולי יותר מכל תרמה לכך העובדה שעל אף חוק שירות הביטחון המחייב את כל אזרחי המדינה לשרת בצה"ל עם הגיעם לגיל 18, בפועל מתגייסים כיום לשירות צבאי רק כ-50% מכלל אזרחי ישראל בגיל הזה (אכ"א/צה"ל, 2017).

דיונים על מתנדבים המשרתים בארגוני התנדבות, כדוגמת השירות הלאומי², מדגישים לעיתים קרובות את היתרונות הצומחים לפרט המתנדב³, לא פחות מאשר את התרומה והתועלת שמביאה ההתנדבות לקהילה ולחברה הרחבה. רשימת היתרונות והתועלות להן זוכים מתנדבי השירות היא רחבה ומגוונת, במיוחד לגבי מתנדבים צעירים (McBride & Sherraden, 2007; Eberly & Gal, 2006). היא משתרעת מהתנסות רלוונטית והכשרה לתעסוקה עתידית ועד להכנתו של הצעיר להיות 'אזרח טוב'. בישראל, באופן מיוחד, זוכה ההתנדבות לשירות לאומי להתייחסות נוספת, כחלופה לשירות הצבאי (גל, 2009) וככזו – למעניקת לגיטימציה חברתית ואף הטבות חומריות שונות לפרט. ואולם, המאמר הנוכחי לא יתמקד בכל אלו, כי אם בתהליכים הפסיכו-חברתיים, או ההתפתחותיים, המתרחשים אצל צעירים המשרתים תקופה של שנה לפחות (ולעיתים שנתיים) במסגרות השירות הלאומי השונות הקיימות כיום בעולם בכלל ובישראל בפרט⁴.

תחילה נשרטט את המשתנים הרלוונטיים להתפתחות פסיכולוגית וחברתית בגילאים המדוברים (בדרך כלל, בין 18 ל-22); בהמשך, נתאר את המאפיינים המיוחדים של חווית ההתנדבות בשירות הלאומי; לבסוף, נצביע על ההשפעות הפסיכו-חברתיות העיקריות, חיוביות ברובן, שיש לתקופת השירות על הצעירים המתנדבים במסגרתה. מאמר זה איננו מבוסס על מחקר מסויים, אך שואב נתונים ומסקנות ממחקרים קיימים, כמו גם מניסיון אישי רב-שנים. צריך לציין, כבר בראשית דברינו, שאין בכוונת מאמר זה להצביע על בלעדיות או ייחודיות של מסגרת השירות הלאומי בעניין השפעות אלו; ישנם הרבה צעירים שאינם משתתפים בשום סוג של שירות התנדבותי, אבל מתפתחים להיות מבוגרים בריאים ומאוזנים כמו חבריהם שהתנדבו באותה תקופת גיל. נדגיש, איפוא, שהתנדבות לשירות לאומי איננה מהווה תנאי הכרחי או נחוץ להתפתחות פסיכולוגית חברתית נאותה. ואולם נבקש להראות שיש בתקופת שירות כזו מרכיבים לא מעטים שמאיצים ומחזקים התפתחות בריאה מעין זו. מבחינה זו, ניתן לראות בתקופה סוג של תהליך חיבור (ראה, למשל: Clausen, 1968) משמעותי ביותר במעבר מתקופת הנעורים לבגרות צעירה.

¹ כפי שמופיע באתר הרשמי של 'רשות השירות הלאומי-אזרחי': <http://ncs.gov.il/ncs/Pages/default.aspx>

² במונח 'שירות לאומי' – בו נשתמש כמונח גנרי במאמר זה – אנו מתכוונים כאן הן למסגרת השירות האזרחי-לאומי (שא"ל) הנהוג בישראל והן לכלל מסגרות ההתנדבות לצעירים בעולם, המכונות בשם האוניברסלי National Youth Service – NYS (ראו: (Eberly & Gal, 2006; McBride, 2009).

³ השימוש בלשון זכר בהמשך המאמר הוא טכני בלבד; ההתייחסות היא לשני המינים, אלא אם צויין אחרת.

⁴ לסקירה על מסגרות השא"ל הקיימות בישראל כיום ובעבר – ראו: גל, 2000; גל ואחרים, 2003; מנהלת השירות האזרחי-לאומי, 2007; Bar-Tura & Fleischer, 2004; Gal & Sherraden, 1990. ראו גם אתר הרשות לשירות לאומי-אזרחי: <http://www.most.gov.il/ncs/Pages/odot2015.aspx>

מהו שירות לאומי?

על אף ההבדלים הקיימים בין מסגרות שירות לאומי שונות בעולם, ישנם יותר איפיונים משותפים המאפשרים יצירת הגדרה (או מספר הגדרות) לעצם הרעיון. ההגדרה המקובלת, אותה ניתן למצוא במסמכי האגודה הבין-לאומית לשירות לאומי לצעירים (IANYS – International Association for National Youth Service), היא זו: *“National Youth Service (NYS) is an organized activity in which young volunteers serve others and the environment in ways that contribute positively to society. NYS participants have opportunities for reflection, normally serve full-time for six months to two years, and receive support – whether from government or NGOs – sufficient to enable them to serve.”* (Eberly and Gal, 2006; p. 5). ובעברית: *“שירות לאומי הינו פעילות מאורגנת שבמסגרתה מתנדבים צעירים פועלים למען הקהילה והסביבה בדרכים שונות התורמות באופן חיובי לחברה. למשתתפי השירות הלאומי ניתנת הזדמנות להתפתחות ולהתבוננות פנימית, הם משרתים בדרך כלל בהיקף של משרה מלאה במשך תקופה שבין ששה חודשים לשנתיים ומקבלים תמיכה כספית מינימאלית – בין אם מהממשלה או מעמותות מפעילות – שמאפשרת להם לבצע את השירות.”*

הגדרה נוספת הוצעה ע"י שְׁרָאדֶן (Sherraden, 2006): *“A period of service to community, society, or world, institutionalized as part of an opportunity structure for young people, with no or minimal financial compensation, but recognized and honored by society and the state.”* (שם, עמ' 121). הגדרה זו מוסיפה שהשירות יכול להיעשות גם לטובת העולם הרחב ושבצד התיגמול הכספי המצומצם קיימת הכרה והערכה כלפי המתנדבים מצד החברה והמדינה.

האיפיונים החוזרים בכל ההגדרות, אם כן, הם אלו: שירות התנדבותי, אבל מחייב; תיגמול כספי מצומצם, אבל הכרה ציבורית בולטת; פרק זמן משמעותי (לא פחות מחצי שנה); פעילות שמביאה תועלת לקהילה ו/או לסביבה; הזדמנות להתפתחות והעצמה אישית. מעורבות ממשלתית, או של אירגוני חברה אזרחית. מעבר לכל אלו, יש לזכור שמדובר בצעירים, לרוב בפרק החיים שבין גמר הלימודים ליציאה לחיים הבוגרים.

משתנים התפתחותיים:

כמה מושגים, או היבטים התפתחותיים, הלקוחים כולם מתחום הפסיכולוגיה, הינם רלוונטיים לדיונונו הנוכחי. מבין אלו נתמקד בעיקר בחמישה: (1) *“תקופות קריטיות”*; (2) *‘היררכיית הצרכים’*; (3) *‘שלב השיגור’*; (4) *‘מסוגלות עצמית’*; (5) *‘התנהגות פרו-חברתית’*.

(1) ראשית, יש להסביר את חשיבות המושג *“תקופות קריטיות”* (“Critical Periods”) להתפתחות אישיותו, אופיו ותכונותיו של היחיד. אלו הם 'חלונות זמן' – תקופות מוגדרות שמתרחשות באיזורי גיל מסויימים, שבמהלכן יש לסוגים מסוימים של חשיפות וחוויות שעובר הפרט השפעה חזקה ומיוחדת על תהליך ההתפתחות של היחיד בתחום הפסיכולוגי-חברתי.

הדוגמה הקלאסית להיבט התפתחותי זה מתוארת במודל של אריק אריקסון (Erik Erikson) של שמונה השלבים להתפתחות פסיכו-חברתית (אריקסון, 1976; Gardner, 1982; Erikson, 1950; 1968). לפי אריקסון, היחיד עומד מול 'משברי חיים' בכל שלב של ההתפתחות הפסיכו-חברתית, בעיקר בגילים

המוקדמים. לכל אחד מן המשברים הללו יש השפעה מאוחרת על חייו. ואולם צורת ההשפעה הייחודית אצל כל פרט נקבעת על פי אופן ההתמודדות, או ההתגברות, שלו על המשברים הללו, או הקונפליקט שהם יוצרים. לאופני התמודדות שונים עם כל קונפליקט יש תוצאות 'רצויות' ותוצאות 'בלתי-רצויות' (ראו לוח מס' 1). כך למשל התמודדות מוצלחת בשלב מסויים יכולה לפתח בהמשך גישה אופטימית לחיים ותחושת אָמון בסיסית (בניגוד לפחד מפני העתיד ותחושת חשדנות בסיסית); בשלב אחר היא תביא לתחושת ביטחון עצמי (או העדרו); ובשלב אחר – נטייה ליזמה (לעומת תחושת אשמה וחשש).

לוח מספר 1: שמונה השלבים של ההתפתחות הפסיכו- חברתית, עפ"י אריקסון

גיל / שלב / קונפליקט	תוצאה רצויה	תוצאה בלתי-רצויה
שנה ראשונה - ינקות: אמון vs. חשדנות	אופטימיות. אמון בסביבה ובעתיד.	פחד מפני העתיד; חשדנות.
שנה שנייה – ילדות מוקדמת: אוטונומיה vs. בושה וספק	תחושה של שליטה עצמית וביטחון עצמי; עצמאות.	תחושה של חוסר ביטחון וחוסר שליטה; נטייה לבושה וספק.
שנה שלישית עד שנה חמישית – גיל המשחק: יזמה vs. אשמה	יכולת ליזום פעילויות ולהנות מהישגים; תחושת תכלית.	רגש אשמה; פחד מעונש; הגבלה עצמית, או יתר- התרברבות.
גיל 6 – 12 - שלב הֶקְבִּיּוֹן: חריצות vs. נחיתות	תחושת יכולת ומסוגלות; נטייה לסקרנות ולחריצות.	תחושה של מוגבלות ונחיתות.
בערך 12–18 - התבגרות: גיבוש זהות vs. בלבול תפקידים	יכולת לראות את עצמך כבן- אדם ייחודי ומאוזן; יכולת לגלות נאמנות.	חוסר הבנה של 'מי אתה'; קושי במילוי 'תפקידים' (roles); קושי לשמור אמונים.
18–35 - בגרות מוקדמת: אינטימיות vs. בדידות	יכולת לאהוב ולהיות אהבה; יכולת להתחייבות רגשית.	התחמקות מהתחייבות ומאהבה; התרחקות מעצמך ומאחרים.
35 – 50 - גיל העמידה: פוריות vs. קיפאון	אכפתיות; דאגות מתרחבות לילדים שלך, לעבודה, או לרעיונות.	התמכרות לסיפוק עצמי; שעמום ו'הצטמצמות' בין- אישית.
50 ומעלה - זְקֵנָה: השלמה vs. ייאוש	תחושת תבונה; ביטחון וסיפוק לגבי תכלית החיים.	אכזבה מהחיים; תחושת ייאוש לקראת המוות.

[מתוך: אריקסון, 1976].

בהתייחסות למודל של אריקסון וממשיכיו, ניתן לאמר כי תקופת השירות הלאומי 'פוגשת' את הצעיר או הצעירה בתקופה הקריטית של סוף שלב ההתבגרות ותחילת שלב הבגרות המוקדמת (ראו השלבים המודגשים בצבע בלוח 1). הקונפליקט הפנימי המאפיין תקופה זו הוא בין גיבוש מוצלח של זהות עצמית לבין התפתחות של זהות מבובלת, וכן בין היכולת לפתח אינטימיות בין-אישית לבין נטייה להסתגרות ובדידות חברתית. על פי אריקסון, התמודדות מוצלחת עם הקונפליקט בתקופת ההתבגרות (לקראת גיל 18) תאפשר לצעיר להתפתח כאדם ייחודי, בעל זהות ברורה ומאוזנת. בין השאר, זוהי גם התקופה בה מפתחים צעירים את רגש הנאמנות לפרט אחר, לקבוצת השתייכות, או לרעיון. מנגד, כישלון בהתמודדות עם משבר ההתפתחות בגיל זה יתבטא בקושי לשמור אמונים, בקושי להיכנס ולמלא 'תפקידים' (roles) חברתיים או משפחתיים וקשיים בגיבוש הזהות העצמית.

אריקסון הדגיש היבט נוסף של תקופה זו – **המורטוריום** (דחייה, השהייה). זהו מושג המתייחס לשימטת חובות, מעין 'תקופת חסד' המוענקת לצעירים בגיל ההתבגרות, לפעמים עד סוף תקופת הבגרות המוקדמת, ללא כל שפיטה או ביקורת עליהם. בתהליכי התבגרות רגילים, ההורים והחברה אמורים לאפשר למתבגר בתקופה זו מרחב של תמרון ובדיקה עצמית; ואילו המתבגרים עצמם מקבלים בתקופה זו חופש להתנסות

בתפקידים חברתיים ואישיים שונים, כאשר רק חובות מעטות מוטלות עליהם, על מנת שיוכלו לגבש את זהותם לאור התנסויותיהם.

המודל של אריקסון, ש'נולד' כאמור בשנות ה-50 של המאה הקודמת, עדיין זוכה כיום להכרה אוניברסלית. ואולם, לא ניתן להתעלם מהשינויים הגדולים שעברו על הציוויליזציה האנושית במהלך חצי המאה האחרונה ושהשפיעו, מצידם, על אופי ההתפתחות הפסיכולוגית-חברתית של צעירים בסוף גיל שנות העשרה ותחילת שנות העשרים המוקדמות, בחברות מערביות-תעשייתיות, כיום. כך למשל, כתוצאה מהעובדה שגיל הנישואין וההורות 'נדחף' עד לאמצע (או סוף) שנות העשרים, כבר אין זה אופייני שבני העשרים יכנסו כבר בשלב זה למחויבויות משפחתיות או תעסוקתיות. מנגד, אחד המאפיינים כיום של צעירים בשנות העשרים של חייהם הוא להמשיך את תקופת ה'חיפוש העצמי', הסקרנות והשינויים התכופים (Arnett, 1998; Rindfuss, 1991).

חוקרים שונים ניסו, בשנים האחרונות, להתאים את המודל של אריקסון לשינויים של העשורים האחרונים. ג'פרי אַרְנֵט (Arnett, 2000; 2015), למשל, הציע תיאוריה חדשה של התפתחות, בהתמקדות ספציפית על הגילאים 18-25. הוא מתייג את התקופה הזאת בשם 'בגרות מתפתחת' (Emerging Adulthood). ארנט טען שתקופת ההתפתחות הזו איננה שייכת ל'התבגרות' (במונחי המודל של אריקסון), גם לא ל'בגרות מוקדמת', אלא מהווה תקופה קריטית כשלעצמה, המאופיינת בהימנעות יחסית מתפקידים חברתיים מוגדרים ומציפיות נורמטיביות. בלשונו של ארנט עצמו –

"Having left the dependency of childhood and adolescence, and having not yet entered the enduring responsibilities that are normative in adulthood, emerging adults often explore a variety of possible life directions in love, work, and world-views. Emerging adulthood is a time of life when many different directions remain possible, when little about the future has been decided for certain, when the scope of independent exploration of life's possibilities is greater for most people than it will be at any other period of the life course". (Arnett, 2000; p. 469).

יש לציין, עם זאת, ש'בגרות מתפתחת' איננה בהכרח תופעה אוניברסאלית בכל התרבויות ובכל המעמדות הסוציו-אקונומיים. היא שכיחה, ככל הנראה, בעיקר בארצות מערביות ומתועשות. בנוסף, בתוך ארצות מתפתחות, ניתן אולי יהיה למצוא איפיונים כאלו של 'בגרות מתפתחת' אצל צעירים באזורים עירוניים, או מקרב מעמד סוציו-אקונומי גבוה יחסית, אך לא דווקא במגזרים אחרים. בהקשר הישראלי, יש לציין שהתיאור של ארנט איננו מתאים לצעירים בחברה החרדית וגם לא לחלק ניכר מצעירי החברה הדתית בכללה.

בין אם נאמץ את המודל המסורתי של אריקסון, או ניישם גרסאות יותר מודרניות, ברור הוא שחווית השירות הלאומי מתרחשת במהלך 'תקופה קריטית' של מעבר ושינוי בחיי בני הנוער הלוקחים בה חלק.

(2) היבט התפתחותי שני שרלוונטי לדיון שלנו מוצאו מאסכולה שנקראת 'פסיכולוגיה קיומית' (Existential Psychology)⁵. הפסיכולוג אברהם מאסלו (Abraham Maslow) הציע נקודת מבט שונה וייחודית על

⁵ פסיכולוגים נוספים (פרט למאסלו המצוטט להלן) שהניחו את היסודות לגישת 'הפסיכולוגיה הקיומית' הם: Rollo May, William James ו-Viktor Frankl.

ההתפתחות הפסיכו-חברתית, כזו שנשענת על צרכים משתנים, במקום על שלבים (או גילים) משתנים. תיאוריה זו מוכרת בשם 'היררכיית הצרכים' של מאסלו (Maslow, 1968) ומשתקפת במודל הפירמידה המופר לרוב (ראה ציור מס' 1). לפי מאסלו, ישנם חמשה צרכים קיומיים של בני אדם, שמתפרסים מהבסיסיים ביותר (כלומר, צרכים פיזיולוגיים והגנתיים), דרך הצרכים הפסיכו-חברתיים, ועד לצרכים ה'גבוהים' ביותר של מימוש, או הגשמה-עצמית (self-actualization).⁶

ציור מספר 1: פירמידת הצרכים של מאסלו.

⁶ בגרסה מאוחרת יותר, מאסלו הוסיף רמה נוספת, של 'הצורך בהסתכלות מעבר' (need for transcendence) – החוויה לראות את עצמך בפרספקטיבה נכונה – שהינו צורך אף גבוה יותר מהצורך להגשמה-עצמית; ראו: Maslow, 1971.

[מעובד מתוך : Maslow, 1968]

היררכיית הצרכים של מאסלו אמנם לא דומה, בהכרח, לשלבי ההתפתחות הכרונולוגיים (למשל, לא מעט מבוגרים עדיין נזקקים להגשים צרכים בסיסיים, כמו בתקופת ילדותם); ואולם, היא עשויה לשקף, במקרים רבים, תקופות בחיי הפרט עם רצונות וצרכים דומיננטיים שמאפיינים את התקופה. מנקודת מבט זו, נוכל להציע שמתנדבים צעירים מגיעים לתקופת השירות הלאומי בשלב בו הצרכים המשמעותיים ביותר עבורם הם הצרכים הפסיכו-חברתיים, עפ"י מונחי מאסלו. הצרכים הבסיסיים בדרך כלל כבר מולאו בשלב זה ומאידך, צרכי ההגשמה העצמית טרם התעוררו במלואם (בין השאר מכיוון שהצרכים הפסיכולוגיים עדיין לא מולאו כל צרכם).

בין הצרכים הפסיכו-חברתיים שבמודל של מאסלו ישנם 'צרכי הערכה' – הצורך להשיג הישגים ולהצליח בהם, להרגיש בר-יכולת (competent), ולקבל אישור והכרה מהסביבה; ולצידם, צרכי שייכות ואהבה – השאיפה להתקבלות והשתייכות, להיות נאהב ו'מחובר'. קבוצת הצרכים הזו זקוקה להתגשם ולהתמלא, לפני שהפרט המבוגר יכול להתפנות לצורכי הגשמה עצמית אמיתית.

3) ההיבט ההתפתחותי השלישי, שמאפיין את תקופת הגיל של השירות הלאומי קשור למושג 'שלב השיגור' (Duvall, 1985). מושג זה מתייחס לשלב בו הילדים עוזבים את בית ההורים על מנת לממש את העצמאות והאוטונומיה שלהם – באמצעות לימודים במכללה או אוניברסיטה, שירות צבאי או אזרחי-לאומי, או טיולי הרפתקאות בחו"ל – למרות שעדיין לא הגיעו לעצמאות כלכלית, חברתית או רגשית. לרוב, בשלב זה, הצעירים ישאפו לקחת על עצמם משימות של מבוגרים – ובו-בזמן לשמור על האפשרות לחזור ל'קן הבטוח' (Barnhill and Longo, 1978), אפשרות שאכן לא מעט מהם מאמצים בשלב השירות.

4) המושג 'מְסוּגָלוּת' עצמית' (Self-efficacy) קשור במיוחד בשמו של הפסיכולוג אלברט בַּנְדוּרָה (Albert Bandura). המושג מתייחס למידת (או עוצמת) האמונה של הפרט ביכולתו להשלים משימות ולהגשים מטרות. כך למשל, רמת ה'מסוגלות העצמית' של הפרט תתבטא במשך הזמן שהוא יתמיד בביצוע מטלות קשות במיוחד, בסוג האתגרים שיבחר להתמודד איתם, באמונה ובביטחון שהוא יחוש ביחס ליכולתו לבצע אפילו משימות קשות ומורכבות. כיצד מתפתחת רמה גבוהה של מסוגלות עצמית? בנדורה טען שזו נרכשת ומתפתחת בצורות שונות, כגון: באמצעות חוויות אישיות של הצלחה ושליטה במצב, דרך התבוננות והתרשמות מהישגים של אנשים אחרים דומים לך, באמצעות חיזוקים ועידודים שהפרט זוכה בהם על מאמציו וגם דרך התחושות – הרגשיות והפיזיולוגיות – שהפרט חווה כאשר ביצע בהצלחה משימות קשות (Bandura, 1977, 1982).

⁷ יש המעדיפים את המושג 'חזקנות' כתרגום ל-Efficacy.

התנסויות של 'מסוגלות עצמית' עשויות להתרחש לאורך כל ימי חייו של הפרט. ואולם, תקופת ההתבגרות והנעורים היא זו המאופיינת הן בשכיחות גבוהה ואינטנסיבית של חוויות מהסוג הזה והן בהשפעה החזקה שיש לחוויות אלו על המשך חייהם של הצעירים החווים אותן – כפי שהדגימו, בין השאר, פרנק פ'אירס (Frank Pajares) ועמיתיו (Pajares and Urda, 2006).

5) לבסוף, יש להבהיר את המושגים **התנהגות פרו-חברתית** (Prosocial Behavior), או **התנהגות עוזרת** (Helping Behavior). שניהם מתייחסים לפעולות רצוניות (וולונטאריות) של הפרט המכוונות לעזור לאחרים, בין אם כגמול לעזרה שניתנה לו ובין אם כעזרה הניתנת לשמה (אלטרואיזם) וכרוכה בהשקעת מאמץ או אפילו בהקרבת משהו בעל משמעות, על מנת לעזור לאחר (Bar-tal, 1976). פעולות אלו כוללות מעשי התנדבות למיניהם, מתן תמיכה וסיוע, הענקת תשומת לב, מתן תרומה, התגייסות להצלה או לעזרה וכדומה. המניעים להתנהגות כזו יכולים לנבוע ממקורות שונים – תחושת אמפתיה או דאגה לזולת, ציפיה לקבל חזרה או להרוויח משהו מההתנהגות, דחף הנובע ממעמד חברתי או רצון למצוא חן, או הישמעות לנורמות וערכים מקובלים. התנהגות עוזרת, או פרו-חברתית, יכולה גם לנבוע מאלטרואיזם, אם כי החוקרים חלוקים בשאלה האם אלטרואיזם הינו תכונה אנושית או ערך תרבותי-פילוסופי (Wilson, 2015). כך או כך, מחקרים התפתחותיים הצביעו על כך שהתנהגות פרו-חברתית הינה נרכשת וניתנת להתפתחות, בין אם באמצעים חינוכיים-פדגוגיים ובעיקר על ידי השתתפות פעילה והיחשפות ישירה לצורות התנהגות כאלו (Eisenberg, Spinrad, and Knafo-2003; Noam, 2015; Staub, 2003). קבוצה של פסיכולוגים ואנשי חינוך ישראלים עסקה רבות בחקירת השאלה הספציפית בדבר קשר אפשרי בין התנהגות פרו-חברתית ובין שיפוט מוסרי בשלבי התפתחות שונים (Bar-Tal, 1985). D., Korenfeld, D., Raviv, A. (1985), אך לא הגיעה למסקנות חד-משמעיות. ואולם נראה שמעורבות אינטנסיבית בפעילות התנדבותית, כמו זו המתרחשת במסגרות השירות הלאומי, הקשורה לרוב במתן עזרה לאוכלוסיות נזקקות (חולים, ילדים, בעלי מוגבלויות, זקנים) – מהווה 'תשתית' פסיכולוגית חשובה לפיתוח וחיזוק התנהגות פרו-חברתית וכל הקשור אליה.

סקרנו, איפוא, את המשתנים הרלוונטיים להתפתחות הפסיכולוגית והחברתית של צעירים בגילאים המאפיינים תקופת שירות לאומי (בדרך כלל, בין 18 ל-22). עתה נעבור לדון במאפייני השירות הלאומי עצמו, על גווניו השונים.

מאפיינים פסיכולוגיים של שירות לאומי:

מהם המאפיינים המיוחדים של מסגרת השירות הלאומי (או כל סוג של שירות נוער התנדבותי)? מהו הדבר שהופך שירות זה לחוויה פסיכולוגית מעצבת?⁸ אלו מאפיינים פסיכולוגיים מיוחדים מסגרת זו מכל מסגרת חווייתית אחרת הנקרת בדרכם של צעירים בתקופת חיים זו? במה שונה מסגרת השירות הלאומי ממסגרות

⁸ ישנם, לדוגמה, אין-ספור דיווחים של בוגרי 'חיל השלום' (Peace Corps) האמריקאי שמעידים על ההשפעה ארוכת הטווח שהייתה לתקופת השירות ההתנדבותי שלהם על חייהם הבוגרים. ראו: Bibliography of Peace Corps Experience Books, באתר <http://peacecorpsworldwide.org/experience-books>. כך הוא הדבר לגבי מסגרות התנדבות לצעירים בעולם (NYS) – ראו: McBride and Sherraden, 2007.

שירות התנדבותיות אחרות בתקופת גיל זו, כגון 'שנת שירות', התנדבות במסגרת תנועת נוער, או התנדבות במסגרת לימודי אוניברסיטה?

אָבְרֵלִי וְגַל (Eberly & Gal, 2006) סקרו בעבודתם את המאפיינים המיוחדים למסגרות שירות לאומי לצעירים (NYS) והגיעו למסקנה שהתשובה לשאלות אלו היא רב-מימדית וקשורה לשילוב של האתגרים וההזדמנויות שתקופת השירות הזו – בשונה ממסגרות שירות אחרות -- מעמידה בפני המשתתפים בה. הנה כמה מהאתגרים וההזדמנויות הללו:

- **התמקדות על תרומה לזולת.** תקופת השירות הלאומי מזמנת לפרט אפשרויות להתמקד בנתינה לאחרים, במתן תשומת לב לצרכים של אחרים ובנכונות לויתור על שלך לטובת האחר.
- **הערכה וחיזוק.** בצד הנתינה לאחרים, מעניקה תקופת השירות הזדמנויות רבות למתנדב הצעיר לזכות בעצמו בהערכה ובשבחים על הפעילות שנעשתה. ביטויי ההערכה יכולים להיות הן בצורת אותות ותעודות רשמיות והן בצורת חיזוקים ושבחים שוטפים, תוך כדי ביצוע הפעילויות.
- **עצמאות.** לעתים קרובות ההצטרפות לשירות לאומי כרוכה בעזיבת הבית והתגוררות, לראשונה, בניית מקום מדין ההורים. בנוסף, התפקידים המוטלים על מתנדבי השירות הלאומי מאפשרים – ולרוב דורשים – עצמאות והפעלת 'ראש גדול'. לרוב אין הפעילות נעשית בפיקוח מדריכים וגם לא בהכרח במסגרת קבוצתית.
- **התמודדות עם קשיים.** המשימות ותנאי החיים של תקופת השירות הלאומי יוצרים לא פעם מצבים לא מוכרים, אתגרים קשים, מצבי לחץ תפקודי ולפעמים אף לחץ נפשי משמעותי.
- **הזדמנויות להצלחה והישגים.** לצד הקשיים, תקופת השירות הלאומי מאופיינת בדרך כלל בחוויות של הצלחה ובהזדמנויות להגיע להישגים משמעותיים.
- **צמיחה אישית (Personal Growth).** עושר החוויות המאפיין את תקופת השירות, יחד עם חוויות הצלחה והתובנות שהמתנדב מגיע אליהן (בעצמו, או בעזרת עמיתו, או חונכיו) – יוצרים הזדמנות להתפתחות פסיכולוגית מהסוג של צמיחה אישית.
- **חיים קבוצתיים.** יחד עם עצמאות אישית גדולה יותר, תקופת השירות הלאומי מאופיינת בדרך כלל בהשתייכות לקבוצה או צוות קבוע – מה שמחייב את היחיד להשתתף במאמצי הקבוצה, להרגיש השתייכות חזקה, לפעול באופן הדדי עם אחרים ולהזדהות עם מטרות משותפות לקבוצה כולה.
- **ציפיות בוגרות.** תקופת השירות לאומי מאופיינת במידה רבה על ידי הדרישה מהמתנדב לקבל (ו/או לקחת) אחריות, לקבל החלטות, להגשים ציפיות ולמלא חובות, כמו גם להפעיל שיקול דעת ומשמעת עצמית ולהוות סמכות – באחת, לנהוג באופן בוגר, וזאת תוך כדי טיפול בילדים, במוגבלים, בזקנים או בבעלי צרכים מיוחדים.
- **אינטראקציה בין המינים.** תקופת השירות הלאומי מזמנת אפשרויות רבות לאינטראקציות בין המינים, בין אם במסגרת אותה שכבת גיל ובין אם במפגש עם מבוגרים (או צעירים) יותר? אינטראקציות אלו מתרחשות בדרך כלל בקונטקסט של פעילויות מאורגנות, שיתוף פעולה

⁹ הדבר נכון, אם כי במידה מוגבלת יותר, גם באותן מסגרות שירות לאומי בישראל המיועדות לבנות דתיות בלבד.

הדדי, וליווי של חונכים ומפקחים. זוהי סביבה שונה, בדרך כלל, מהסביבה היפתוחה והמתירנית של פאבים ודיסקוטקים המאפיינת מפגשים בין המינים אצל צעירים שמחוץ למסגרת הזו.

לשורת מאפיינים אלו יש להוסיף עוד את עובדת משך השירות: לרוב מדובר בתקופה של בין שנה לשנתיים, שהיא תקופה ארוכה דייה על מנת שהשפעות האתגרים וההזדמנויות שנימנו לעיל לא תהיינה קצרות וחולפות, אלא נמשכות וחוזרות על עצמן מספיק, כדי שתהיינה אפקטיביות לאורך זמן. על כך יש להוסיף ולהזכיר שהשפעות אלו 'פוגשות' את המתנדבים הצעירים בעיצומן של 'תקופות קריטיות' בחייהם, כפי שתואר לעיל. בין אם מדובר במעבר משלב ההתבגרות לשלב ההתבגרות המוקדמת (עפ"י אריקסון) ובין אם נתייחס לתקופה זו כאל 'בגרות מתפתחת' (במונחי ארנט), ברור הוא שחווית השירות יוצרת השפעה על תהליכי גיבוש הזהות של הצעירים, על פיתוח יכולותיהם לקשרים חברתיים ועל הצורך להתמודד עם ציפיות הסביבה להתנהגות בוגרת וללקיחת אחריות ועצמאות. זאת ועוד: הדרישה להתנהג כמבוגר אחראי במהלך תקופת השירות עומדת בניגוד חריף למגמת המונ'טוריום (אותה קלל אריקסון במודל השלבים ההתפתחותיים שלו) שמאפיינת בדרך כלל צעירים בחברות מערביות – מגמה לפיה צעירים בחברות אלו בדרך כלל דוחים לקיחת אחריות ותפקידים מחייבים, לפעמים עד גיל שלושים ויותר. יש לציין שרבים מבוגרי השירות הלאומי 'דוחים' את תקופת המורטוריום שלהם עד סיום תקופת השירות, או עד לסיום לימודיהם הגבוהים.

אלו, אם כן, הם המאפיינים האוניברסאליים של תקופת השירות הלאומי, ליתר דיוק – הגורמים האופייניים המופעלים ומשפיעים על צעירים המתנדבים במסגרות שירות לאומי. כל מי שעבד באופן צמוד ומתמשך עם מתנדבי שירות לאומי יכול להתרשם עמוקות מעוצמתם של מאפיינים אלו במהלך תקופת השירות ומהשפעתם על המתנדבים, הן בתקופת השירות והן לאחריה. בפרק הבא נביא דוגמאות אמפיריות ונתונים מחקריים המעידים על השפעות אלו.

נתונים מחקריים על ההשפעות הפסיכו-חברתיות של תקופת השירות הלאומי:

מחקרים אמפיריים על ההשפעות של שירות התנדבותי על המשרתים הצעירים עצמם – ובמיוחד על אישיותם ועל תהליך ההתפתחות הפסיכולוגי-חברתי שלהם – הינם נדירים יחסית. מחקרי ההערכה המעטים הקיימים בתחום זה עוסקים או ביחסי עלות-תועלת (Cost-Effectiveness) של עצם מערכת השירות ההתנדבותית (שיש לה עצמה עלויות ישירות ועקיפות לא מעטות), או בהשפעה ובתועלת שהמתנדבים מביאים לקהילה או לגופים בהם הם משרתים. גם כאשר המחקר מתמקד בהשפעה על המתנדבים עצמם, המוקד הוא לרוב בתחום שינויי העמדות שהשירות מחולל בקרב המתנדבים, או בתחום ההשפעה המאוחרת על תעסוקתם.

חיפוש בספרות הבין-לאומית בתחום בו אנו עוסקים כאן העלה מחקרים מועטים בלבד, רובם נעשו על שתי המסגרות המובילות בתחום השירות ההתנדבותי בצפון אמריקה. הראשון הוא מחקר שנעשה עוד בסוף שנות ה-90 האחרונות, על בוגרי AmeriCorps – מסגרת השירות הלאומי הרחבה והפופולרית ביותר בארה"ב¹⁰. המחקר, שבוצע ע"י גוף מחקר חיצוני (Aguirre International, 1999), בדק את מידת ההשפעה (impact) הן על מוטבי השירות (קהילות, ארגונים ויחידים שזכו לשירותם של מתנדבי AmeriCorps), והן על המתנדבים

¹⁰ ראו אתר AmeriCorps: <http://www.nationalservice.gov/programs/amicorps>

עצמם. אלה האחרונים נבדקו בתחומי השפעה שונים, ביניהם 'כישורי חיים' (Life skills). תחת קטגוריה זו התגלה כי אחוז גבוה מאד מבוגרי התכנית דיווחו שתקופת השירות (הנמשכת בדרך כלל שנה) פיתחה אצלם מאד את היכולת החברתית, יכולת התקשורת הבין-אישית, היכולת להתמודד עם בעיות, לקבל החלטות ולפתור בעיות. מדובר, איפוא, בכישורי חיים בתחום החברתי ובתחום העצמאות. יש לציין שהעדויות על ההתפתחויות הפסיכולוגיות הללו היו באופן ניכר שכיחות יותר מאלו שהצביעו על התפתחויות בתחומים אחרים של כישורי חיים, כמו 'הבנה ארגונית' או 'שיפור יכולות טכנולוגיות'. את חשיבותם העצומה של כישורי חיים אלו להמשך חייהם הבוגרים של המתנדבים היטיבו לסכם החוקרים עצמם: "...these sorts of skill growth... are those broad foundation skills which play a role in virtually every domain of interpersonal functioning in a high-performance society and economy" (שם, 17).

מחקרים מאוחרים יותר (Simon and Wang, 2002; Frumkin et al., 2009), שבוצעו גם הם על קבוצות מתנדבים מתוך ה-AmeriCorps, אישרו במידה רבה את הממצאים שהוצגו לעיל על השפעת השירות, אם כי במקרים מסויימים נתגלה שההשפעה נחלשה כעבור מספר שנים (Ward, 2014). ממצא מעניין במיוחד הצביע על כך שמתנדבי השירות הלאומי האמריקאי גילו נכונות גבוהה יותר מאחרים להקדיש מזמנם לסיוע בפעילויות ההצלה והסיוע שנדרשו באזור ניו-אורלינס בקיץ 2005, בעקבות סופת ההוריקן 'קטרינה' (Ward, 2013). קיימת עדות מסויימת על כך שהשפעת השירות בתחומים אלו (מעורבות בקהילה, תחושת אחריות אישית וחברתית) הינה חזקה במיוחד דווקא אצל מתנדבים מרקע סוציאקונומי נמוך או חלש יותר (Abt Associates, 1996).

דוגמה נוספת מיבשת צפון אמריקה מתבססת על מחקר הערכה שנעשה לפני כעשור וחצי על שירות הנוער ההתנדבותי בקנדה. מסגרת זו נקראת Katimavik – "מקום מפגש", בלשון הילידים המקוריים בצפון מזרח קנדה¹¹. למרות שהמטרות והמסגרת של קאטימביק שונות למדי מאלו של הארגון האמריקאי (מתנדבי קאטימביק משרתים חצי שנה בלבד; הם מאורגנים בקבוצות של 12 בני נוער בכל צוות, מחציתם נשים ומחציתם גברים, מיצגים את הפרובינציות השונות של קנדה ואף עוברים במהלך שירותם בין שתיים או שלוש פרובינציות שונות) – ההשפעה הפסיכולוגית על המתנדבים הקנדים מאוד דומה לתוצאות האמריקאיות: כ-40-50 אחוז מן המשיבים במחקר ההערכה ציינו ששיפרו את הכישורים החברתיים שלהם, את יכולת התקשורת הבינאישית ואת המנהיגות שלהם – כתוצאה מחוויית השירות שלהם (Katimavik, 1999).

המחקרים הרלוונטיים על ההשפעות הפסיכולוגיות של מסגרת השירות הלאומי בישראל גם הם אינם מרובים. חלקם בוצעו בראשית שנות ה-2000 (עוד בטרם הוקמה מנהלת השירות האזרחי-לאומי, שהרחיבה את מסגרת השירות בעיקר למתנדבים ערבים, חרדים ובעלי מוגבלויות; ראה מנהלת השירות האזרחי-לאומי, 2007) על ידי חוקרי 'מכון כרמל למחקרים חברתיים' ביזכרון יעקב.

במסגרת העבודות שבוצעו ע"י 'מכון כרמל' לצורך הערכת ההשפעה של תקופת השירות הלאומי, נמצא כי בקרב מתנדבי השירות דווחו רמות גבוהות של תחושת מסוגלות-עצמית (Self-efficacy) וכן עמדות חיוביות בעיקר כלפי דמוקרטיה, סובלנות, התנדבות, ויחס לקהילה. יתרה מזאת, בעמדות הנוגעות לסובלנות,

¹¹ ראו פרטים על האירגון באתר: <http://www.katimavik.org>

להתנדבות ולמעורבות בקהילה חלה אף עליה משמעותית במהלך שנת השירות (גל, אמית, פליישר, שטריכמן, 2003). ממצא מעניין לא פחות הוא כי מתנדבים שעבדו ביחד עם אנשים מדתות או עדות שונות (המהווים כ-60% מהנחקרים) העידו כי חל אצלם שינוי משמעותי בעמדות כלפי ה'אחר' (אמית ופליישר, 2004, עמ' 20). יש לציין, עם זאת, שמחקרים אחרים הצביעו על כך שהשינוי ביחס ל'אחר' איננו אחיד וגם לא יציב לאורך זמן (Frumkin et al., 2009).

בסקר מקיף שבוצע על מתנדבות ומתנדבים ערבים במסגרת השירות האזרחי-לאומי בישראל והשווה קבוצה של מתנדבים במהלך שירותם וקבוצה של בוגרי השירות כשנה או שנתיים לאחר שירותם (סמוחה ולכטמן, 2010), נתגלה שהן המתנדבים והן הבוגרים מציינים השפעה חזקה מאד של תקופת השירות על תחושת האחריות האישית שלהם, על יכולתם להתמודד עם קשיים שונים, ועל תחושת העצמאות האישית וכושר המנהיגות שלהם (שם, עמ' 70-71).

גם מחקר הערכה נוסף (שכלל אף ראיונות אישיים) על מתנדבי שא"ל ערביים (חורש ציפניוק ובר-און, 2010) הצביע על השפעות משמעותיות של תקופת השירות בתחום פיתוח האישיות והיכולות הפסיכו-חברתיות הבאות: אחריות, ביטחון עצמי, מסוגלות-עצמית, מנהיגות, עצמאות, הסתגלות והערכה עצמית. ואולם ההשפעה המשמעותית ביותר של תקופת ההתנדבות הייתה בתחום האלטרואיזם: המודעות לגבי עצם מתן העזרה לאחרים (שם, עמ' 16-17). מחקר עדכני שנעשה על מתנדבי AmeriCorps הצביע גם הוא על השפעה בתחום זה (Maki, Dwyer & Snyder, 2015).

גם אצל מתנדבים בעלי מוגבלות חלה עליה כלשהי בכל המדדים של תפיסת המסוגלות-העצמית בעקבות תקופת השירות שביצעו: מחקר שהתמקד בקבוצת אוכלוסייה מיוחדת זו גילה כי בממוצע חלה עליה של כ-10% בתפיסת המסוגלות העצמית של מתנדבים אלו, במהלך שירותם (אלפסי, 2011).

קבוצה ייחודית נוספת הם מתנדבי השירות האזרחי החרדים¹². מחקרים שבוצעו על מדגמים שונים של בוגרי שנת שירות אזרחי, הראו כי רוב מוחלט מבוגרי השירות החרדים (88%) הזדהה עם המשפט "ההתנדבות והסיוע תרמו לי מאוד באופן אישי" (הורקין, 2011; עמ' 22). בנוסף, רבים מהם ציינו שתקופת השירות חיזקה אצלם יכולות שונות, כגון: העצמה ומימוש אישי, התמקצעות בפעילות חברתית, השתלבות חברתית ועוד. (מלחי, 2011; עמ' 23). לעומת זאת, לא נמצא שתקופת השירות האזרחי השפיעה על תפיסת האזרחות של המתנדבים החרדים, או על יחסם כלפי מוסדות המדינה (מלחי, 2013).

יכולות אישיותיות וכישורים חברתיים המתפתחים בתקופת השירות הלאומי:

בהתבסס על ממצאי המחקרים שהוזכרו, אך גם על התרשמויות ועדויות שנאספו מתוכניות שירות לאומי בארצות שונות בעולם (McBride and Sherraden, 2007; Eberly and Gal, 2006), אנו יכולים להצביע על הרשימה הבאה של כישורים חברתיים ויכולות אישיותיות שניתן לייחס להם מידה כזו או אחרת של התפתחות כתוצאה ישירה של תקופת שירות התנדבותי במסגרת מובנית של שירות לאומי לצעירים:

¹² אלה החלו להשתתף במסגרת השירות האזרחי-לאומי בתוקף 'חוק טל', החל משנת 2007.

- זוהת עצמית, נאמנות ומחוייבות.** במונחיו של אריקסון (אריקסון, 1976), תקופת השירות הלאומי מאפשרת את גיבוש הזהות העצמית של הפרט, יחד עם היכולת לפתח רגשי נאמנות (לאנשים, לאירגונים, לרעיונות) ובצידם גם היכולת למחוייבות רגשית ולרגשי אהבה בוגרים. יכולות אלו מתפתחות גם עקב סיפוקם של צרכי ההערכה, השייכות והאהבה – על פי מודל הצרכים של מאסלו (Maslow, 1968) – שתקופת השירות מאפשרת בהרחבה.
- נדיבות לב ורצון לנתינה.** גישה אלטרואיסטית, נדיבות לב ונתינה מעצמך לאחרים – אלה נמנים על התוצאות הנפוצות של פעילות אינטנסיבית בשירות לאומי. נטייה זו עומדת בניגוד חריף למגמות של תחרות, אנוכיות והתמקדות ב'עצמי' שמאפיינות לרוב צעירים בחברה המודרנית, בעיקר בתקופת המורטוריום.
- ביטחון-עצמי ומסוגלות עצמית.** ככלל, מתנדבי שירות לאומי מפתחים במהלך תקופת השירות שלהם את הביטחון עצמי שלהם ואת האמונה ביכולתם לבצע בהצלחה משימות ומטלות – כולל כאלו שלפני כן לא היו בטוחו ההישגים שלהם. הדבר קורה עקב חוויות ההצלחה שהם חווים, לרוב בצורה חוזרת ונשנית, במהלך שירותם, במסגרת התפקידים השונים אותם הם מבצעים, בדרך כלל לראשונה בחייהם. זוהי בדיוק התופעה עליה דיבר אלברט בַּנְדוּרָה כשהגדיר את המושג 'מסוגלות עצמית' (Bandura, 1977, 1982). לפי בנדורה, מסוגלות עצמית מאוד חשובה להתפתחות האישיות מכיוון שהיא זו שתקבע באיזו מידה היחיד הבוגר בכלל ינסה או לא ינסה להתמודד עם משימות מאתגרות בחייו.
- מוקד שליטה.** המושג 'מוקד שליטה' (Locus of Control) עוסק בתחושת השליטה שיש (או אין) לפרט על המאורעות שבחיו, ואמונתו באשר למה הן הסיבות, או הגורמים, לדברים הטובים או הרעים בחייו (Rotter, 1966; 1975). המושג 'מוקד שליטה' נע על רצף מ'חיצוני ועד 'פנימי'. מוקד שליטה חיצוני מבטא מידה מסוימת של פטאליזם, כלומר אמונה בכוח הגורל, האמונה שכל האירועים נקבעים מראש ואין בידי האדם לשנותם. אנשים בעלי מוקד שליטה חיצוני בטוחים כי הם ייכשלו ברוב מעשיהם, מכיוון שהם מאמינים כי חייהם נשלטים, לטוב או לרע, ע"י סביבתם, בידי כוח עליון או בידי אנשים אחרים. מאידך, בעלי מוקד שליטה פנימי מייחסים בדרך כלל את הצלחותיהם לעצמם ומתייחסים לכישלון כאל תיפקוד לקוי שיש לשפרו, או כאל אתגר שיש להשיגו. מוקד שליטה פנימי מתאפיין במידה גבוהה של קבלת אחריות ובתחושה שהאדם עצמו יכול לשלוט בתוצאות, בעוד שמוקד שליטה חיצוני מתאפיין באי קבלת אחריות ובתחושה של יכולת מועטה לשלוט בתוצאות. העובדה שתקופת השירות הלאומי מתרחשת ב'שלב השיגור', בו ההורים מסירים במידה רבה את אחריותם על הבת או הבן הצעיר/ה, מעמידה את אותם צעירים בפני הצורך לבחון את אופי מוקד השליטה האישי שלהם. אין ספק שהחוויה של שירות לאומי מעניקה למשתתפיה הזדמנויות לא מעטות להתנסות בשליטה על תוצאות ובהשפעה על מצבים. כתוצאה, מתחזק אצל צעירים אלו, במקרים רבים, מוקד השליטה הפנימי – תחושה של שליטה על מצבים ונכונות לקחת אחריות.
- מנהיגות.** השילוב של הדברים שנאמרו עד עתה, פותח באופן משמעותי ביותר את האפשרות בפני מתנדבים רבים במסגרת השירות הלאומי לממש ואף לפתח את פוטנציאל המנהיגות הקיים אצלם. שיפור הביטחון העצמי, חיזוק המסוגלות העצמית ויכולת השליטה הפנימית, יחד עם התנסויות חוזרות ונשנות של לקיחת אחריות והפעלת אחרים – כל אלה מאפשרים 'תירגול' אינטנסיבי של מצבי מנהיגות, לרוב עם חיזוקים ומשובים שמוסיפים אף יותר

לפיתוח יכולת המנהיגות של הצעיר או הצעירה. ואכן, כפי שעולה מהמחקרים שהוצגו לעיל (Katimavik, 1999; סמוחה ולכטמן, 2010; חורש ציפניוק ובר-און, 2010) תחום המנהיגות מצויין כמעט בכל המחקרים כאחד הכישורים הבולטים שמתפתחים עקב תקופת השירות.

- **אינטליגנציה רגשית וחברתית.** ההבנה שישנן צורות שונות של אינטליגנציה התפתחה באופן דרמטי למדי בשנים האחרונות (למשל, Gardner, 1999). יתר על כן: בעוד מחקרים רבים אישרו את העובדה שהאינטליגנציה ה'בסיסית' נקבעת בעיקר על בסיס מולד, התברר שצורות אחרות של אינטליגנציה נקבעות בעיקר דרך חשיפה לחוויות שונות ולהתנסויות התפתחותיות מעשירות (Sternberg, 1990). ללא ספק, התקופה של שירות לאומי מספקת הזדמנויות רבות להתפתחות מה שנקרא כיום בשם 'אינטליגנציה רגשית וחברתית'. אינטליגנציה חברתית מוגדרת באופן מסורתי במונחי כישורים בין-אישיים והסתגלות חברתית; לעומת זאת, אינטליגנציה רגשית הוגדרה כתת-קבוצה של אינטליגנציה חברתית וכיכולתו של הפרט "לזהות את ההרגשות והתחושות הרגשיות שלו ושל אחרים, לאבחן את הבדלים הדקים בין כולם, ולהשתמש במידע הזה כדי לכוון ולמקד את המחשבות והפעולות שלו" (Endler and Summerfeldt, 1995). מתנדבי השירות הלאומי אכן מפתחים כישורים אלו באמצעות המפגשים השכיחים שלהם בתקופת השירות עם מגוון אנשים השונים מהם בגיל, ברקע, באמונות ובהתנהגות.

- **בגרות מינית.** תקופת השירות הלאומי תורמת בדרך כלל לא רק להתפתחות של אישיות בריאה בקרב המשרתים, אלא גם להתבגרות מינית נאותה. ההזדמנות הניתנת לנשים וגברים צעירים להיפגש יחדיו בסביבה של פעילות התנדבותית, שוויונית בדרך כלל, וכזו המדגישה את תכונותיהם ואישיותם (ולאו דווקא את המראה הפיזי או הבדלי המין שביניהם) – יוצרת התייחסות חיובית ובריאה בתחום הזהות וההתייחסות המינית. במקום לראות בבני המין השני אובייקטים מיניים בעיקר, מפתחים המתנדבים והמתנדבות גישה מאוזנת של משיכה ותשוקה ביחד עם כבוד והערכה כלפי המין השני. הדברים אמורים, כמובן, בעיקר ביחס למסגרות שירות מעורבות של מתנדבות ומתנדבים. כאלו לא תמיד קיימות, בעיקר לגבי מתנדבים/ות מקרב האוכלוסיות החרדית והערבית. ואולם, גם במקרים אלו נוצרות לא מעט הזדמנויות של פעילות בסביבה בה נמצאים גם בני/ות המין השני.

- **תחושת אזרחות והשתייכות.** ההתעסקות האינטנסיבית במשך תקופה משמעותית (שנה או שנתיים) בפעילות למען הקהילה, לרוב במסגרת ציבורית או אירגון אזרחי כלשהו, מפתחת בקרב המתנדבים מודעות חזקה לגבי חשיבות הקהילה ומשמעות היחסים בין האזרח למדינה ולרשות. אזרחים שבצעירותם התנדבו במסגרת שירות לאומי יהיו קרוב לוודאי בעלי מעורבות פוליטית-חברתית שתתבטא, בין השאר, בהצבעה בבחירות בשיעורים גבוהים יותר, בהשוואה לכאלו שלא שירתו (Abt Associates, 1996). באותם מקרים בהם ההתנדבות נעשית במסגרת ממשלתית כלשהי, נפתחת בפני הצעירים ההזדמנות (ברוב המקרים – לראשונה בחייהם) להבין לעומק את תפקיד הרשויות השונות במדינה. כתוצאה, מתחזקת בקרב המתנדבים רמת ההזדהות וההשתייכות שלהם כאזרחים, יחד עם תחושת האחריות והמעורבות כלפי הקהילה והמדינה. במדינות מערביות ודמוקרטיות ניתן להניח שחווית השירות הלאומי מעמיקה את הבנת ערך הדמוקרטיה בקרב המתנדבים; בטווח הארוך, יתכן

אף שבוגרי השירות תורמים בעצמם לחזוקה של הדמוקרטיה במדינתם (Alessi, 2006), או לחיזוק האמון והביטחון כלפי מוסדות ציבור וממשל (גל, 2008). במובנים רבים, תורת תקופת השירות הלאומי להתפתחותו של המתנדב בשירותיה כ'אזרח טוב' ("Good Citizen"); ראו: Ichilov and Nave, 1981; Westheimer and Kahne, 2004) – אדם המזדהה עם החברה והמערכת הממלכתית בתוכה הוא חי, מפנים את הערכים המרכזיים של חברה זו, מכיר בחובותיו ובמחויבויותיו לחברה ואף מפתח תכונות 'אזרחיות' בסיסיות של יושר, הגינות וסבלנות. לא בכדי בחרו מייסדי מנהלת השירות האזרחי-לאומי בישראל לציין את המושג 'אזרחות טובה' כמרכיב מרכזי, הממוקם בליבו של 'מודל השירות המשולש' עליו מושתת השא"ל בישראל (מנהלת השירות האזרחי-לאומי, 2007; עמ' 21).

סיכום:

בתקופה זו של עולמנו, בה עולים ונשנים ביטויים של גזענות וניכור, התפרצויות של קונפליקטים אתניים ודתיים, ותופעות של אי-סובלנות כלפי האחר ולעיתים קרובות גם כלפי המדינה ומוסדותיה – מהווה מסגרת השירות הלאומי תפקיד חיוני של סוכן חיבור (socialization agent) חשוב בחיי המתבגרים הצעירים. במקרים רבים נהוג להצביע על תקופת השירות הצבאי כממלאת תפקיד כזה (Janowitz, 1976); לבטח נכון הדבר במציאות הישראלית, היכן שהשירות בצה"ל מהווה תקופה מעצבת לרוב הצעירות והצעירים המשרתים בו (Gal, 1985). ואולם, העובדה שברוב המדינות המערביות התחלף בשנים האחרונות שירות החובה המקיף בשירות התנדבותי מוגבל ומצומצם, מעלה באופן משמעותי את חשיבות מסגרת השירות הלאומי כממלאת תפקיד זה (Eberly & Gal, 2004). גם במציאות הישראלית, בה (למרות חובת השירות) רק כ-50% מכלל הצעירים הישראלים משרתים בצה"ל, הופך השירות האזרחי לחלופה משמעותית לשירות הצבאי וככזה – גם לתפקידו החיבורי של שירות זה.

מאמר זה בא להדגיש את העובדה שתקופת השירות ההתנדבותי היא רבת תועלת לא רק בתרומת המתנדבים לצרכי החברה והקהילה, גם לא רק בהכנתם של צעירים אלו לכניסה לשוק העבודה. תשומת הלב בעבודה זו הופנתה להשפעות הפסיכולוגיות והחברתיות של תקופת השירות על התפתחותם והתבגרותם של המתנדבים. הצבענו על כך שהיבטים שונים המתוארים בתיאוריות הפסיכולוגיות המובילות בתחום ההתפתחותי (אריקסון, מסלאו, אַרְנֵט, בנדורה ואחדים) – באים לידי ביטוי, אחד לאחד, במהלך תקופת השירות הלאומי. כך למשל, שתיים מהיתקופות הקריטיות ("Critical Periods") המופיעות במודל ההתפתחותי של אריק אריקסון – תקופת ההתבגרות ותקופת הבגרות המוקדמת – משתקפות היטב באיפיוני תקופת השירות הלאומי, כולל מצבי המשבר והקונפליקט הפוטנציאליים עליהם מצביע אריקסון בשלבי התפתחות אלו ותופעת ה'מורטוריום' המתלווה אליהם. גם ה'עידכון' שסיפק ג'יפרי ארנט למודל של אריקסון, בתיאור השלב ההתפתחותי לו הוא קורא 'בגרות מתפתחת' (Emerging Adulthood) – מקבל יתר תוקף באמצעות תיאור הפעילות של המתנדבים בתקופת השירות הלאומי והשפעתה על התפתחותם הפסיכולוגית. תקופה זו, מסתבר, גם עונה על כמה מהצרכים החשובים עליהם הצביע אברהם מאסלו, במיוחד הצרכים הפסיכו-חברתיים. כמה מהמחקרים שסקרנו מצביעים על כך ש'שלב השיגור' בו נמצאים מתנדבי השירות הלאומי פותח בפניהם את ההזדמנות לפתח מוקד שליטה פנימי ותחושת מסוגלות עצמית,

כמו גם לטפח כישורי מנהיגות, עצמאות, אחריות ומודעות למחויבות אזרחית. הפעילות ההתנדבותית במסגרות השירות הלאומי תורמת גם להתפתחות וחיזוק התנהגויות פרו-חברתיות ודפוסים של התנהגויות עזרה (Helping Behavior), שהינם בעלי חשיבות ערכית ומוסרית.

מסגרות השירות הלאומי, כך מסתבר, ממלאות תפקיד חשוב של 'סוכני חיברות', אולי שלב החיברות האחרון בין סוף הנעורים לתחילת החיים הבוגרים. בגלל איפיוניהם הפרו-חברתיים ופרו-קהילתיים של מסגרת אלו, הם יוצרים תנאים אופטימאליים להתפתחותם הפוטנציאלית של אזרחים מחוייבים, חברי קהילה פעילים, אנשים המגלים אחריות לסביבתם ואמפתיה לצרכי הזולת. תקופת השירות הלאומי לא רק מממשת פוטנציאל קיים כזה, אלא במקרים רבים אף יוצרת אותו.

*

*

*

מקורות

- אכ"א/צה"ל (2017), מצגת אכ"א – אסטרטגיית העל בתר"ש גדעון (נתוני גיוס נובמבר 2017). (המצגת נמצאת בידי המחבר).
- אלפסי, מיכל (2011). מתנדבים עם מוגבלות בשירות אזרחי-לאומי: פרופיל סוציו-דמוגרפי ותעסוקתי של המתנדבים, מניעים לשירות ומאפייניו. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, דצמבר 2011.
- אמית, קארין, פליישר, ניקול (2004). סיכום מחקר: בנים מתנדבים בשירות הלאומי במסגרת התוכנית הניסיונית לבנים (2002-2003). זיכרון יעקב: מכון כרמל למחקרים חברתיים, ינואר, 2004.
- אריק ה. אריקסון (1976). ילדות וחברה, תרגום: אורי רפ, ספרית פועלים, תל אביב. פרק 7, עמ' 187-196.
- גל, ראובן (2000). שירות לאומי – מבט בין-לאומי. מבט לעמי (בטאון עמותת 'בת-עמי'), ינואר 2000.
- גל ראובן, אמית קארין, פליישר ניקול, שטריכמן ננסי (2003). מתנדבי השירות הלאומי: מחקר אורד לבחינת מוטיבציות לשירות – עמדות חברתיות ושביעות רצון של המתנדבים מהשירות. זיכרון יעקב: מכון כרמל למחקרים חברתיים, אפריל 2003.
- גל, ראובן, האם שירות אזרחי-לאומי יכול לשנות תפיסות ביחס למוסדות המדינה? מנהלת השירות האזרחי-לאומי, משרד ראש הממשלה, דצמבר 2008.
- גל, ראובן, שירות צבאי ושירות אזרחי. בתוך: פנחס יחזקאלי (עורך), צה"ל - צבא העם או צבא מקצועי. משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל אביב, 2009.
- הורקין, אמיר (2011). סקר בקרב חרדים בוגרי שרות אזרחי. בני ברק: מאגר מוחות - מכון מחקר ויעוץ בינתחומי בע"מ, ספטמבר 2011.
- חורש ציפניוק, שירי ובר-און, נעמה (2010). הערכת תכנית השירות האזרחי – לאומי למגזר הערבי: ממצאים. תל-אביב: משתנים – הערכה ויעוץ אירגוני. אדר תש"ע – פברואר 2010.
- מלחי, אסף (2011). מתנדבים חרדים בשירות אזרחי לאומי – מאפייני בוגרי השירות והארגונים בהם התנדבו. דו"ח מס' 2. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, נובמבר 2011.
- מלחי, אסף (2013). "ואהבת לרעך (אם הוא) כמוך": הון חברתי של מתנדבים חרדים בשירות אזרחי. עבודת מחקר משלימה לקראת למודי דוקטורט, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, הפקולטה לניהול ע"ש גילפורד גלייזר. יוני 2013.
- מנהלת השירות האזרחי-לאומי (2007). מסמך יסוד – מנהלת השירות האזרחי-לאומי: עקרונות פעולה. ירושלים: משרד ראש הממשלה, מנהלת השירות האזרחי-לאומי.
- סמוחה, סמי ולכטמן, זהר (2010) שירות אזרחי לערבים בישראל: ממצאי מחקר 2009. חיפה: אוניברסיטת חיפה, דצמבר 2010.

Abt Associates (1996). Impacts of Service: Final Report on the Evaluation of American Conservation and Youth Service Corps. Cambridge, MA: Abt Associates.

Alessi, B. (2006). Youth engaged in service: A strategy for promoting democracy. National Civic Review, 95(3), 51–56.

Aguirre International. (1999). Making a Difference: Impact of AmeriCorps State/National Direct on Members and Communities 1994-95 and 1995-96. San Mateo, CA: Aguirre International.

- Arnett, J.J. (1998). Learning to stand alone: The contemporary American transition to adulthood in cultural and historical context. Human Development, 41. 295-315 .
- Arnett, J.J. (2000). Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties. American Psychologist, 55(5), 469-480.
- Arnett, J.J. (2015). Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties (Second Edition). Oxford University Press.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. Psychological Review, 84(2), 191-215 .
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. American Psychologist, 37(2), 122-147.
- Barnhill, L. R., & Longo, D. (1978). Fixation and regression in the family life cycle. Family Process, 17, 469-478.
- Bar-Tal, D. (1976). Prosocial behavior: Theory and research. Washington, DC, US: Hemisphere Publishing Corp.
- Bar-Tal, D., Korenfeld, D., Raviv, A. (1985) Relationships between the development of helping behavior and the development of cognition, social perspective, and moral judgment. Genetic Social and General Psychology Monographs, 111(1), 23-40.
- Bar-Tura, M. and Fleischer, N. (2004). Civic Service in Israel. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly: Supplement to volume, 33(4), December 2004, 51s – 63s.
- Clausen, John A. (Ed.; 1968) Socialization and Society, Boston: Little Brown and Company.
- Duval, E. M. (1985). Family Development. Philadelphia: J.B. Lippincott Co.
- Eberly, D. and Gal, R. (2004). From Military Officer Cadets to NYS Volunteer Cadets: The Transformation from Military to Civic Service. The Responsive Community, 14 (2/3), 113–123.
- Eberly, D. J. and Gal, R. (2006). Service without Guns. Lulu.com.
- Eberly, D. and Sherraden, M. (Eds.; 1990). The Moral Equivalent of War? A Study of Non-Military Service in Nine Nations. Greenwood Press, Westport, CT.
- Eisenberg, Nancy, Spinrad, Tracy L. And Knafo-Noam, Ariel. (2015). Prosocial Development. In: Michael E. Lamb and Richard M. Lerner (Eds.) Handbook of Child Psychology And Developmental Science (7th Edition) Volume 3 (Socioemotional Processes). John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2015.
- Endler, N. S. and Summerfeldt, L. J. (1995). Intelligence, Personality, Psychopathology, and Adjustment. In: D. H. Saklofske and M. Zeidner, (Eds.) International Handbook of Personality and Intelligence. New York: Plenum Press.
- Erikson, E. H. (1950). Childhood and Society. New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton.
- Fleischer, N. and Gal, R. (2003). Current Challenges and Potential Impact of a Universal National Youth Service in Israel. Zichron Ya'akov: The Carmel Institute for social Studies, August 2003.

- Frumkin, P., Jastrzab, J., Vaaler, M., Greeney, A., Grimm, R. T. Jr., Cramer, K. & Dietz, N. (2009). Inside national service: AmeriCorps' impact on participants. Journal of Policy Analysis and Management, 28(3), Summer 2009, 394–416.
- Gal, R. (1985). A Portrait of the Israeli Soldier. Westport, CT: Greenwood Press.
- Gal, R. and Sherraden, M. (1990) Israel: Non-Military Service Amidst Continuing Conflict (with Michael Sherraden). In: D. Eberly and M. Sherraden (Eds.), The Moral Equivalent of War? A Study of Non-Military Service in Nine Nations. Westport, CT: Greenwood Press.
- Gardner, H. (1982). Developmental Psychology (2d ed.). Boston: Little, Brown.
- Gardner, H. (1999). Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century. New York: Basic Books.
- Ichilov, O. and Nave, N. (1981). ""The Good Citizen" As Viewed by Israeli Adolescents". Comparative Politics. 13 (3), 361–376.
- Janowitz, M. (1976). "Military Institutions and Citizenship in Western Societies." Armed Forces & Society 2 (2), 185–204.
- Katimavik (no authors' name/s) (1999). Evaluation Report. Katimavik, Montreal, Canada.
- Maki, A., Dwyer, P. C. & Snyder, M. (2015). Understanding AmeriCorps Service: Perspectives from Psychological Theory and Research on Volunteerism. Analyses of Social Issues and Public Policy, 15(1), December 2015, pp. 253-281.
- Maslow, A. H. (1968). Toward a Psychology of Being. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Maslow, A. H. (1971). The Farther Reaches of the Human Mind. New York: Viking.
- McBride, A.M. (Ed.; 2009) Youth Service in Comparative Perspective (CSD Monograph 09-04). St. Louis, MO: Washington University, Center for Social Development.
- McBride, A. M. and Sherraden, M. (Eds.; 2007). Civic Service Worldwide: Impacts and Inquiry. New York, M.E. Sharpe, Inc.
- Pajares, F. and Urdan, T. (Ed's; 2006). Self-Efficacy Beliefs of Adolescents. Greenwich, CT.: Information Age Publishing.
- Rindfuss, R. R. (1991). The young adult years: Diversity, structural change, and fertility. Demography, 28, 493-512
- Rotter, J. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. Psychological Monographs, 80, 1-2.
- Rotter, J. (1975). Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 43, 56-57 .
- Simon, C. A. and Wang, C. (2002). The Impact of AmeriCorps Service on Volunteer Participants: Results from a 2-Year Study in Four Western States. Administration & Society. 34 (5), November 2002, 522-540

Sherraden, M. (2006). National Youth Service as Strong Policy. In: Don J. Eberly and Reuven Gal, (Eds.) Service without Guns. Lulu.com.

Staub, E. (2003). The psychology of good and evil: What leads children, adults and groups to help and harm others? New York: Cambridge University Press.

Sternberg, R. J. (1990). Metaphors of mind: Conceptions of the nature of intelligence. New York: Cambridge University Press.

Westheimer, J. and Kahne, J. (2004). "Educating the "Good Citizen": Political Choices and Pedagogical Goals". Political Science and Politics. **37** (2): 241–247.

Ward, K. D. (2013). Community Corps on Disaster Relief Activity Later in Life. Risk, Hazards & Crises in Public Policy, 4(2), June 2013, 110–127.

Ward, K. D. (2014). Cultivating Public Service Motivation through AmeriCorps Service: A Longitudinal Study. Public Administration Review, 74(1), January/February 2014, 114–125.

Wilson, D. S. (2015). Does Altruism Exist? Culture, Genes, and the Welfare of Others. Yale University Press.

חברה

מוסד שמואל נאמן
למחקר מדיניות לאומית

טל. 04-8292329 | פקס. 04-8231889
קרית הטכניון, חיפה 3200003
www.neaman.org.il